

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

134. ÉVFOLYAM 2001. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BONA GÁBOR, ENGEL PÁL, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOROKNAY ÁKOS, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZÖGI LÁSZLÓ, VELIKY JÁNOS, VIDA ISTVÁN

Felelős szerkesztő:

PÁL LAJOS

E-mail: h5944pal@ella.hu

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Pach Zsigmond Pál:* A vidéki posztóipar az északkeleti országrészen a 15–17. században 793
- Tóth István György:* Galántáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarország és Erdélyben 819

KÖZLEMÉNYEK

- Herger Csabáné:* Rekatolizáció eszköztára Magyarországon a 16–18. században 871
- Buza János:* A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén 889
- Demény Lajos:* Gazdálkodás és társadalom Székelyföldön Bethlen Gábor korában 907
- Sípos Ferenc:* Egy életrajz buktatói. Rákóczi Ferenc Lipót nehéz gyermekora (1676–1690) 955

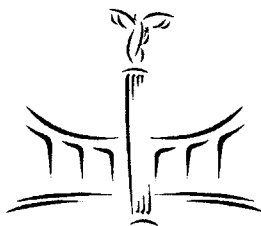
MŰHELY

- Radó Bálint:* VI. Jakab skót király politikaelmélete The Trew Law of Free Monarchies című írásában 983

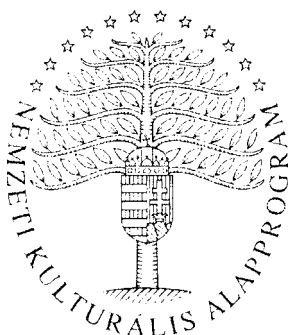
TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Klaniczay Gábor</i> : Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szent- kultuszok és európai modellek (Ism.: <i>Csukovits Enikő</i>)	1031
<i>Köblös József-Süttő Szilárd-Szende Katalin</i> : Magyar békeszerződések 1000–1526 (Ism.: <i>Tringli István</i>)	1033
<i>Font Márta</i> : Könyves Kálmán és kora (Ism.: <i>Kiss Gergely</i>)	1034
<i>Edith Pásztor</i> : Onus Apostolicae sedis (Ism.: <i>Teke Zsuzsa</i>)	1037
<i>Jörg K. Hoensch</i> : Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen (Ism.: <i>Tringli István</i>)	1040
A jáki apostolszobrok (Ism.: <i>Csukovits Enikő</i>)	1041
<i>Balázs Mihály</i> : Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei (Ism.: <i>J. Újváry Zsuzsanna</i>)	1044
<i>Holl Béla</i> : Laus Librorum (Ism.: <i>Kőhegyi Mihály</i>)	1046
<i>Sipos Gábor</i> : Az erdélyi református főkonzisztórium kialakulása 1668–1713 (-1736) (Ism.: <i>Monok István</i>)	1046
Közcsend és közbátorság Budán, Pesten és Óbudán 1848–49-ben (Ism.: <i>Urbán Ala- dár</i>)	1049
<i>Kovacsics József</i> : Szentgotthárd és környéke (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	1050

*E számunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg*

**NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA**

*Holl Béla***LAUS LIBRORUM***Válogatott tanulmányok*

Válogatta és szerkesztette Monok István, Zvara Edina
(METEM könyvek 26.) Szeged, 2000. 300 o.

A körünkől nemrég eltávozott Holl Bélát a magyar könyvtörténet kiváló művelőjeként tartotta számon a tudományos közvélemény. Csak aki ritkán tartott tudományos előadásait hallhatta, vagy egyetemi szemináriumain vehetett részt (az ELTE-n, JATE-n és a Pázmány Péter Egyetemen tanított élete végén) tudta, hogy történelemből is kitűnően felkészült kutatóval áll szemben, hiszen egyháztörténeti stúdiumaihoz nélkülözhetetlen volt a hazai és nemzetközi historiában való jártasság. Mindig kiderült, hogy az egyes forrásokat nemcsak mások feldolgozásából ismeri, hanem az eredeti okmányokat nézte át, ha erre módja adódott. Az 1950-es években pedig a váci egyházmegye levéltárosa lévén, erre bőven volt alkalma.

Mindezeket nagyjából eddig is sejtettük, de válogatott tanulmányainak kiadásával mindenki bizonyosságot szerezhet a fentiekről. A 14 cikk közül nincs egyetlen egy sem, amelyben ne esnék szó 11–17. századi történelmünk nagyjairól (Szent István, Szent Imre, Hunyadi Mátyás), de ezek egyenkénti számbavételére nincs itt terünk. Egyik közleményéről (A piaristák történelemtanítása a XVIII. század első felében) azonban bővebben is szólunk kell, hiszen az címében is, szövegében is kifejezetten a történettudomány historiográfiájáról szól.

A piarista rend, melyet Kalazanci Szent József a szegény, de tehetséges fiúk nevelése céljából alapított Rómában, 1617-ben nyerte el egyházi megerősítését. Rohamos elterjedése bizonyította életrevalóságát. Magyarországon az első házat 1642-ben Podolinban (ma Szlovákia) alapították. A piaristák iskoláit, tanítási és pedagógiai módszerét az adott történelmi helyzet, az igényekhez való rugalmas alkalmazkodás jellemezték. Ezt célozta a rendi szabályzat, de az egyetemes és tartományi káptalanokban hozott tanulmányi előírások is ezt segítették elő (Ordo studiorum). A történelem, főként a nemzeti múlt és az anyanyelv tanítása a rendes tantárgyak közé tartozott. Általános érvénnyel az 1747-es rendtartomány Magyarországon tartott káptalanja határozta el a történelem tanítását. Mária Terézia 1777-ben kiadott Ratio educationisának megjelenéséig számos esetben finomítottak az osztályonként tanításra szánt anyagon. 1752-ben az osztrák és a magyar provincia vezetői Bécsben közös értekezletet tartottak, és ezen a piarista iskolák tanítási módszerét a legapróbb részletekig kidolgozták. A filozófiai osztály órarendjének tervezetében a hagyományos ókori történelem (Historia quatuor monarchiarum) mellé ekkor kerültek a praktikus célzatú részstudiumok, a Historia iuristis trandenda, a Historia civilis (századok szerint a legújabb korig tárgyalta világtörténet), a Historia religionis, a Historia militaris, a Historia oeconomica és a Historia litteraria.

Éppen ezeknek az elveknek gyakorlati kipróbálása kapcsán szereztek gazdag tapasztalatokat, s ez tette a piaristákat alkalmassá arra, hogy a Habsburg-monarchia országaiban részt vegyenek az állami iskolák reformjainak kidolgozásában, melyek a 18. század első felétől váltak egyre sürgetőbbé.

Holl Béla alapvetően könyvtártörténeti indíttatású tanulmányai számos vonatkozásuk miatt a történettudományt is közelről érdeklik. Jó ötlet volt gyűjteményes kiadásuk.

*Kőhegyi Mihály**Sipos Gábor*

AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS FŐKONZISZTÓRIUM KIALAKULÁSA 1668–1713 (–1736)

Kolozsvár, 2000, Erdélyi Múzeum Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület.
(Erdélyi Tudományos Füzetek 230.) 111 o.

A legutóbbi néhány évtizedben az egyháztörténeti kutatások jelentős része Magyarországon és a volt szocialista országokban is más történeti szaktudományok keretén belül zajlott. Sok, országonként egymástól is eltérő sajátossága volt ezeknek a kutatásoknak, de voltak közös jelenségek is. Felekezettől és országtól függetlenül elmondható, hogy az egyes egyházak nem tudtak saját történelmük feltárására, gondozására, illetve a történeti ismeretek továbbadására alkalmas szakmbergárdát nevelni, a képzettebb idősebb generációk pedig részben kihaltak, részben a gyüleke-

zetekben végzett napi munka elfoglaltsága miatt nem tudtak az egyháztörténettel, mint kutatási témával foglalkozni. A folyamatok lelkészhiány nem tette lehetővé az egyházak vezetőinek, hogy egyházon belülről kutatói állásokat különítsenek el, és tegyük hozzá, nem is nagyon volt jelentkező. Az egyházi felsőoktatás ugyanis nem tartozott éppen a legvonzóbbak közé, nem tudott távlatokat ajánlani a fiataloknak. Igaz az is, hogy — különösen Magyarországon — az egyházak sem tudtak élni azzal a lehetőséggel, hogy a világi értelmiség számos képzett, és az egyházakhoz közel álló tagjának feladatokat adjanak, lehetőséget biztosítsanak a kutatásban és az oktatásban. A világi felsőoktatási és kutatási intézmények kezdeményező lépéseit gyanakvással fogadták, és intézményi szinten csak elvétve alakult ki együttműködés. 1990 után az egyházak elzárkózása, magukba fordulása értelmetlen módon csak fokozódott.

Erdélyben a magyarországinál mostohább körülmények között felnövekvő történeti érdeklődésű és szakmájú értelmiség még kevesebb lehetőséggel rendelkezett még akkor is, ha a történelmi ismeretek, a nemzet, a kisebb közösség, adott esetben egyház történetének kutatása és ápolása szükségességének tudata talán mindig előbb és aktívabb volt a fiatalabb generációkban, mint másutt a magyarok lakta területeken. Az alap kutatások feltételeit megteremteni tudó világi intézményrendszer hiánya, a hivatalos tudománypolitika érdektelensége a magyar egyházak múltjának felmutatása iránt, illetve a gyakori ellenséges magatartás ebben a kérdésben az egyházakban kifejelesztette azt a védekezési módot, hogy a még náluk, tulajdonukban megmaradt történeti forrásanyagának ne biztosítsanak nyilvánosságot, mert még az is elveszhet. A magukba zárkozó egyházak tagjai pedig az évtizedek folyamán — a napi munka állandó feladatokat adott, a kutatómunkának nem volt perspektívája, sokszor tilos volt — elfelejtették azokat az ismereteket, amelyek hiányában nem is képesek immár az mostani lehetőségekkel élni ezen a területen.

A magyarországi korai újkorra vonatkozó egyháztörténeti kutatások sajátos módon — igaz magyarázhatóan — az irodalomtörténeti kutatásokhoz kötődtek inkább a 70-es, 80-as években. Részben ebből következően az egyházkormányzat, az egyházi intézmények története kimaradt az egyébként gazdagnak mondható forráskiadványokból, illetve az ezekre épülő feldolgozásokból. Az egyébként sokak által magas színvonalon művelt Erdély történeti kutatások sem fordítottak gondot az erdélyi egyházak történetének feltárására, általában az egyháztörténet a művelődéstörténeti fejezetek részeként került bemutatásra úgy, hogy érthető módon az iskolák, a könyvtárak, illetve a szellemi áramlatok története kerekedett ki tényleges egyháztörténet helyett.

A Thököly- és a Rákóczi-kornak a modern történet- és irodalomtudományi eszközökkel való bemutatása felé komoly lépések történtek, az erdélyi világi kormányzattörténetnek pedig — Trócsányi Zsoltnak köszönhetően — sokáig használható kézikönyvei születtek. A korszak politikai, művelődés- és irodalomtörténetének dokumentumai modern sorozatokban is napvilágot láttak, közülük talán a legfontosabbak Bethlen Miklós levelei, a consistorium leveles tára, illetve Wesselényi István naplója.

A szerző, Sipos Gábor tehát nagyon jó érzékkel választott témát doktori értekezésének, amely most könyv formájában is napvilágot látott. Olyan időszakot választott kutatása területéül, amelynek története jól dokumentált, gazdag szakirodalommal bír, ugyanakkor a kiválasztott részterület elavult forráskiadványokkal, Dósa Elek (1863) és Pokoly József (1904) óta pedig gyakorlatilag csak Nagy Géza vázlatos áttekintésével közelíthető meg. Sipos Gábor most élt monopolhelyzetével, és a gondjaira bízott leltárt anyagát teljes egészében feltárva, az ottani anyagot budapesti és bécsi archivumi dokumentumokkal kiegészítette. Készen áll tehát — virtuálisan mindenképpen — az Erdélyi Főkonisztórium adataira, elkészült története első fél évszázadának monográfiája is.

A kritika megfogalmazása a könyvvel kapcsolatban nehéz, hiszen az a forrásanyag, amelyre épül, csak idézetek szintjén ismert (e kötetből), más egyházkerületből pedig nem áll rendelkezésünkre hasonló feldolgozás. Sipos Gábor más tanulmányait, forráskiadványait ismerve azonban készséggel hiszünk állításainak. A doktori dolgozathoz képest a szerző kiegészítésekkel adta közre munkáját. Írt egy rövid fejezetet arról, hogy az Erdélyi Református Egyház most megismert kormányzati formája miként viszonyul a többi kálvinista kerülethez, illetve mi a helyzet e területen az evangélikus egyházban. Ez azonban csak előzetes vázlat lehetett, mivel a presbitériumok szervezésének folyamata sajnos nem ismert eléggé. Még a könyvben említett személyiségek — Szilvásújfalusi Anderkó Imre, Kanizsai Pálfi János, Tolnai Dali János vagy Medgyesi Pál — ilyen irányú tevékenysége sem feltárt, de főként a korai próbálkozásoktól az intézményesülésig tartó út mikéntje nem. Nem gondolom természetesen, hogy az egyházkormányzat egyházi és világi elemeinek történetét kellett volna Sipos Gábornak e könyvben megírnia — bár nagy nyeresége lenne egy ilyen monográfia a magyar tudománynak —, de mostani dolgozata ebből a szempontból nagyon a saját leltárában maradt (erénye is persze ez a munkának!). A kíváncsok fejezetnek legalább az erdélyi

társegyházakra és a Tiszántúli Református Egyházkerületre ki kellene terjednie. Sejtethetően a szerző is zavarban volt ezzel a kérdéssel kapcsolatban, hiszen az amúgy teljes szakirodalmi apparátusban hiába is keressük azokat a könyveket vagy tanulmányokat, amelyek akárcsak Miklós Ödön 1942-ben megjelent munkáját folytatnák.

A kötet tagolása logikus, jól követhető. A dokumentumanyag maga adta persze ezt a periodizációt, és az sem meglepő, hogy az erdélyi politikatörténet sarokdátumaival megegyezőek a Főkonzisztórium történetének időpontjai is. Az anyag fejezetekre tagolásával kapcsolatosan ki kell emelnem két, nagyon fontos szempontot, amelyet a jelölt következetesen követett, és amely nagyon fontos azon kutatók számára, akik ezt a monográfiát nem az egyházi intézmény történetének megismerése kedvéért veszik kézbe. Az egyik a korszak kiemelkedő egyéniségeinek életrajza, illetve a már más forrásokból ismert személyek biográfiájának, jellemrajzának kiegészítései. Csak utalásszerűen megemlítem, hogy Cserei Mihály kapcsán Zoványi Jenő lexikona — amely mégiscsak protestáns egyháztörténeti kézikönyv — sem említi egyházkormányzati tevékenységét. Cserei történeti indultai például némely helyen magyarázhatóak az egyházkormányzati hivatali ügyek kapcsán nyert információkkal (kivülállónak ma is sokszor megfelfejthetetlen a ma politikai szereplőinek egymás elleni indultai).

Az a módszer tehát, amelyik a Főkonzisztórium történetének egyes korszakaiban az egyházi és világi politikai történések bemutatása után a tényleges egyházkormányzati tevékenységet és — nagyon helyesen — ettől elkülönítetten a hivatali működést, majd az egyházkormányzat személyiségeit különválasztva mutatja be, lehetővé teszi azt, hogy valaki figyelmesebben csak valamely kiválasztott szempont szerint olvasson: a Főkonzisztórium külső, belső története mellett az egyházkormányzat személyiségeire koncentráltan, vagy éppen gyűjteménytörténeti szempontból is léteznek olvasata a könyvnek, és itt nem csupán a főkonzisztórium levéltárról szóló utolsó fejezetre gondolok, hanem az egyházkormányzati és hivatali működés ügyes különválasztására. Ez utóbbi a második, a tagolással kapcsolatban kiemelésre szánt mondanom. A levéltáros iratrendezési szempontjai tehát ebben az esetben nagyon jól hasznosultak az anyag interpretációjában, és magában hordozzák az erdélyi hivatali írásbeliség története egy újabb fejezetének megírhatóságát, immár levéltár-történeti szempontok szerint is.

Amilyen logikus, jól követhető, az eddigi — politikai- és irodalomtörténeti ismeretekhez jól kapcsolható — a dolgozat egész szerkezete, úgy néhány részletében nem mondható megszerkesztettnek. Tipikus példa erre nézve Ghillányi Gergely hagyatékának esete, illetve a dolgozatban az erről szóló részek elhelyezése. A 19. lapon találkozunk a kérdéssel a congregatiók 1680-as évekbeli működése kapcsán, s megtudjuk, hogy az enyedi kollégium kurátorai a fejedelmi Tanács elé terjesztették a hagyaték elosztásának elvi kérdéseit. A következő lapon megtudjuk, hogy egy gyulafehérvári házról és más jövedelmekről van szó. Ekkor kezdtem utánanézni, hogy mi lehet ez a Ghillányi hagyaték, mert meg kell mondani őszintén, nem tudtam. A Zoványi-lexikon röviden elmondja, és a lábjegyzetek alapján még megkísérlem valamit megtudni róla, nem nagy sikerrel. A 22–23. lapokon aztán újra előjön, immár a felhasználásának vitatott kérdéseivel, és végre a 25. lapon megtudtam azt, amivel — nézetem szerint — kezdeni kellett volna, tudniillik, hogy mi is ez a hagyaték. A továbbiakban azután akárhol esik említés erről az örökségről, nem voltam magamban bizonytalan.

Általában nagy erénye egy könyvnek, ha szigorúan a kitűzött célhoz tartja magát, az egyes ügyek, események kapcsán nem kalandozik el. Azt hiszem azonban, hogy legalább olyan szinten, mint a Ghillányi-örökség 25. lapon történt megmagyarázása, több más esetben is lehetett volna ezzel a móddal élni, hiszen az olvasó gyakran nincsen tisztában az egyes kérdések mibenlétével. Ennél fontosabb lenne azonban néhány olyan következtetés kimondása, amely Sipos Gábor könyve után kimondásra vár. Nevezetesen az immáron a hivatal (a Főkonzisztórium), annak hierarchiája, egyéniségei és működése megismerése után néhány közismert eset is világosabbá válhat. Az egyház reagálása Misztótfalusi Kis Miklós Biblia-kiadása kapcsán, vagy az egyes kollégiumok kurátorainak szigorúsága, pontosabban merevsége ennek a dolgozatnak az ismeretében már indokolható. És ezeknek a kimondására akkor is szükség lenne, ha éppen ezeket eddig spekulatív úton is biztonsággal tudni lehetett (igaz például az is, hogy Molnár József Misztótfalusi Kis Miklós monográfiája még nem következett ennek megfelelően (Bp., 2000, Balassi)). Ugyanígy Juhász István kitűnő monográfiája a románok reformációjáról (1940) némely részeiben másként olvasható Sipos Gábor diszsertációja ismeretében. Ha egy jó munkának ennyi tanulsága van, amely számos más ismert művelődéstörténeti eseményhez szolgál szemléleti adalékot, akkor ezeket a tanulságokat jó, ha a szerző mondja ki először.

Monok István